

Twee kapitelen uit De Bilt

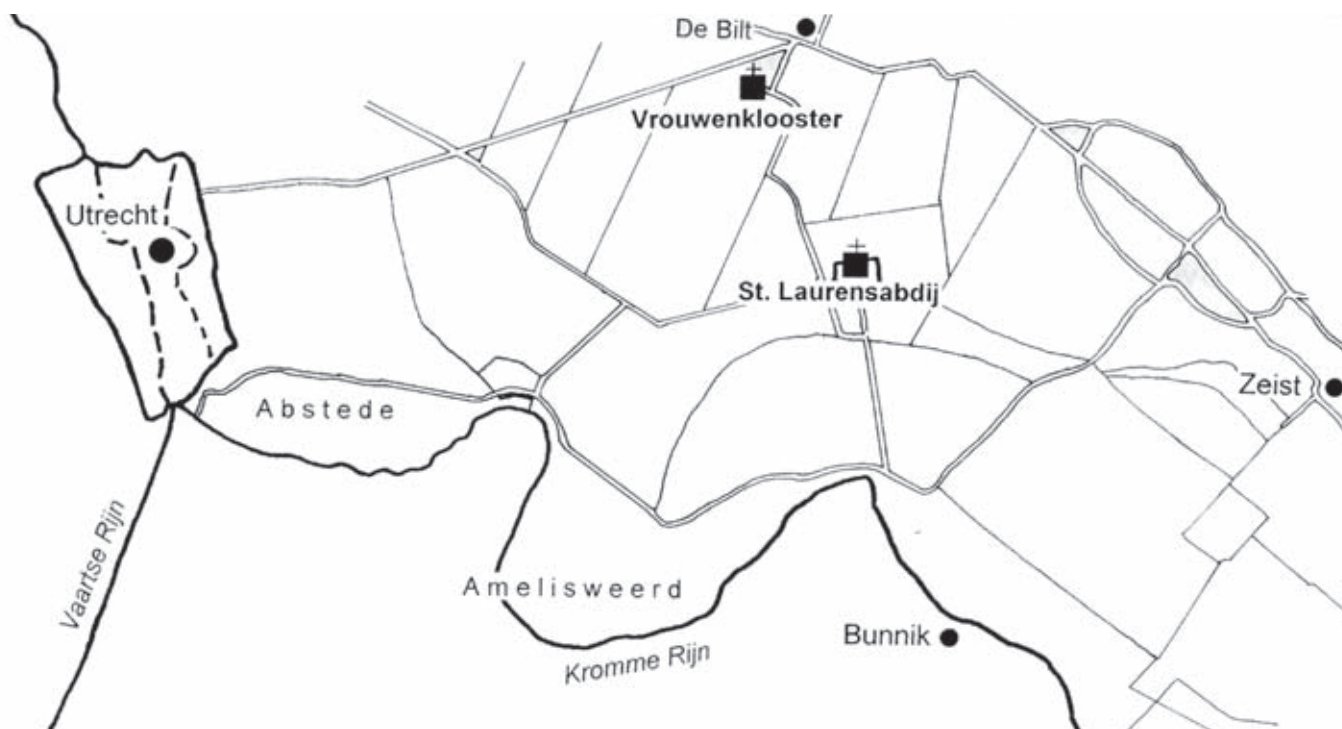
Elizabeth den Hartog

In een kelderruimte van het gemeentehuis in De Bilt, waar het archeologische archief van de gemeente wordt opgeslagen, ontdekten Douwe Tijmsma (destijds gemeente De Bilt) en Ton van Rooijen (Landschap Erfgoed Utrecht, meldpunt archeologie) eind 2009 twee romaanse kapitelen.¹ Deze zijn onlangs vanuit het Biltse gemeentehuis verhuisd naar het provinciaal depot voor bodemvondsten (PDB) in Utrecht.

Het ene kapiteel is van Drachenfels trachiet en heeft rudimentair weergegeven bladmotieven als versiering. Het werd in 1966 op de bodem van een afvoergoot gevonden op een terrein ten oosten van de percelen Kloosterlaan 7 en 8, waar zich tot voor kort de kwekerij Th. Ploeger & Zn. bevond.² Dit terrein ligt 800 à 900 meter verwijderd van de plaats waar eertijds, tot in de late zestiende eeuw, het benedictinessenconvent Vrouwenklooster stond (het terrein van het huidige KNMI). De vondst had plaats in de

context van de summiere opgravingen die door de heer M. Meier (gemeente De Bilt) werden uitgevoerd in het kader van de aanleg van een riolering, die dwars over het gebied kwam te lopen.³ Op het terrein van het KNMI deed de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek in 1995 en 1996 archeologisch onderzoek.

Het andere, iets grotere kapiteel, is van een andere soort trachiet gemaakt en heeft op iedere zijde een demonische kattenkop. De herkomst van dit exemplaar is helaas onbekend.⁴ Het stuk wordt niet vermeld in de lijst van vondsten die vóór 1900 op het terrein van Vrouwenklooster zijn gedaan, evenmin wordt het onder de opgravingvondsten van 1966-1968 genoemd.⁵ Aangezien de meeste twaalfde-eeuwse kapitelen thuishoren in een kerkelijke context is de kans groot dat het onderhavige exemplaar afkomstig was van één van de twee kloosters uit de omgeving van De

Afb. 1. Kaartje met daarop aangegeven Vrouwenklooster bij De Bilt en de Laurensabdij te Oostbroek (uit: S. Corbellini e.a. (red.), *Wonderen voor alledag. Elf opstellen over godsdienst en samenleving in de Middeleeuwen* door Jaap van Moolenbroek, Hilversum 2006, 40, kaart 2)

Bilt: het al genoemde Vrouwenklooster dat iets ten zuidwesten van De Bilt was gelegen, of de Laurensabdij te Oostbroek, die zich iets oostelijker en een kilometer of twee ten zuiden van De Bilt bevond (afb. 1).

Het kapiteel uit Vrouwenklooster

Het kapiteel uit Vrouwenklooster (afb. 2a-c) is 16 centimeter hoog, de 3 centimeter hoge nekkring inbegrepen, en was bedoeld voor een zuil met een diameter van om en nabij de 14 centimeter. De overgang van de ronde nekkring naar de vierkante bovenkant van circa 22 x 22 centimeter is vrij simpel geëffectueerd: de zaak is gewoon afgeschuind. Bovenaan is een niet al te zorgvuldig uitgevoerde rand van circa drie centimeter hoog. Daaronder vormen vier brede puntbladeren de hoeken. De punten krullen nauwelijks om. In de driehoekige restruimten zijn op iedere zijde simpele V-vormen gegraveerd.

Het gaat hier dus om een klein kapiteel, dat op een simpele en slordige wijze vierzijdig is versierd en dat enigszins is verweerd. Het is niet gemaakt voor inspectie van dichtbij en zal daarom deel hebben uitgemaakt van een hooggeplaatst tweelichtvenster of galmgat. Een herkomst van een toren is, mede gezien de verweering, goed denkbaar.

Een beknopte geschiedenis van Vrouwenklooster

Het is niet precies bekend wanneer de Laurensabdij te Oostbroek en het daarvan afgesplitste Vrouwenklooster zijn gesticht. Er is weliswaar een oorkonde uit 1113 waaraan een 'narratio' over het ontstaan van het klooster voorafgaat, maar deze tekst is door verschillende wetenschappers als vals afgedaan.⁶ Zij stellen dat het document pas in de dertiende eeuw werd opgesteld, met gebruikmaking van oude bronnen. Helemaal onbruikbaar is het document dus niet, al heeft vooral het jaartal 1113 voor veel ongelooft gezorgd.⁷ In genoemde oorkonde wordt als eerste abt van Oostbroek ene Ludolfus uit Vlaanderen ten tonele gevoerd, samen met zijn zuster, die toestemming kreeg het kloosterleven met de broeders te delen.⁸ De toeloop van nonnen in Oostbroek was na verloop van tijd zo groot dat er voor hen een nieuwe hof gesticht moest worden en dat werd nu per oorkonde in 1113 geregeld. Bepaald werd dat de nonnen een priorin aan het hoofd kregen, die onder het gezag van de abt van Oostbroek viel.

Met het problematische jaartal 1113 eindigen de onduidelijkheden niet, want ook andere bronnen spreken elkaar tegen. De veertiende-eeuwse kroniekschrijver Johannis de Beke meldt dat Oostbroek in 1121 werd gesticht.⁹ In Arnoldus Buchelius' verzamelhandschrift dat tegenwoordig bekend staat als de *Monumenta*¹⁰ en dat zich in het Utrechts Archief bevindt, wordt de stichtingsdatum van zowel Vrouwenklooster als Oostbroek op 1125 gesteld, nadat twee ridders in 1122 al een begin hadden gemaakt. In zijn abtenlijst noemt Buchelius abt Ludolfus echter als eerste kloosteroverste met als aanvangsjaar 1113. Van Heussen, die in 1719 schreef, beweert dat bisschop Godebald van Utrecht in 1121 financieel bijdroeg aan de bouw van een nieuw stenen kloostercomplex op de Nieuwehof en ervoor zorgde dat de nonnen een grotere zelfstandigheid kregen.¹¹ Daarom zou hij als de

Afb. 2a-c. Kapiteel uit Vrouwenklooster (foto's Elizabeth den Hartog)

echte stichter van het nonnenconvent gezien zijn en was er ter zijner ere een inscriptie in het dormitorium aangebracht. De werkzaamheden aan het nieuwe nonnenklooster zouden in 1139 zijn afgesloten, zo lezen we weer in een zestiende-eeuwse reke-

ning uit Vrouwenklooster zelf: 'In 't jaer ons Heren doe men screeff dusent hondert ende XXXIX doe wass dat convent van Vrouwenklooster ghetymmert ende doe worden die jofferen hier in 't cloester geset, ende doe waeren hier twe kercktoernnen.'¹² Henrica van Erp, die van 1503 tot 1548 abdis was van het klooster, nam deze informatie op in haar kloosterkroniek.¹³ De patroonheiligen van het klooster waren Maria en Laurens en voor de kerk komt daar soms Vincentius bij.

Wat is er nog meer bekend? In 1122 schonk koningin Mathilde, echtgenote van keizer Hendrik V de abdij het moerasgebied Oostbroek met het aangrenzende veen.¹⁴ Ook deze akte zou niet onproblematisch zijn, want waarom wordt Mathilde koningin genoemd in een tijd dat haar echtgenoot keizer was? In de akte wordt gemeld dat het klooster was gesticht door twee ridders, Hermannus en Theodericus, maar over het wanneer wordt gezwegen. In 1125 volgden meer schenkingen. Bisschop Godebald van Utrecht was ruimhartig jegens de abdij en doneerde zijn deel van het Oostbroek alsmede goederen bij Werkhoven aan de nog jonge gemeenschap.¹⁵ Hoezeer hij zich bij Oostbroek betrokken voelde, blijkt wel uit het gegeven dat hij zich in de abdij terugtrok toen hij zijn levenseinde voelde naderen. In 1127 werd hij in de abdijskerk begraven.¹⁶ Buchelius geeft zelfs bijzonderheden over zijn grafmonument.¹⁷

In ieder geval ging het het klooster voor de wind, want in 1132 al werden er door abt Ludolfus zowel monniken als nonnen vanuit Oostbroek naar een nieuw te stichten klooster in Staveren uitgezonden.¹⁸ In 1241 werd het maximale aantal nonnen voor Vrouwenklooster op dertig gesteld. In de eerste helft van de zestiende eeuw schommelde hun aantal tussen de vijftien en de twintig.¹⁹ Het nonnenconvent werd geleid door een priorin die door de zusters werd gekozen in het bijzijn van de abt van de Laurensabdij. Pas in 1356 wist men zich aan het juk van het mannenklooster te onttrekken en kon de priorin min of meer zelfstandig handelen. In 1503 werd het convent een echt klooster toen er in plaats van een priorin een abdis aan het hoofd kwam te staan. Die eerste abdis was Henrica van Erp (circa 1480-1548). In de late zestiende eeuw kwam aan het bestaan van het klooster in De Bilt een eind, toen het complex in 1585 door Utrechters in brand werd gestoken 'omdat de vijanden daer niet logeren zouden'.²⁰ De stenen van het klooster werden gebruikt voor de stadsversterkingen van Utrecht.²¹ Dit betekende het einde van de kloosterbewoning ter plekke. Onder het bestuur van de Ridder-schap bleef het convent echter voortbestaan tot de Franse tijd, toen het in 1798 werd opgeheven onder de principes van vrijheid, gelijkheid en broederschap.²²

Over de kerk van Vrouwenklooster

De kerk van Vrouwenklooster mag dan verdwenen zijn, het Utrechts Archief herbergt het omvangrijke kloosterarchief en hieraan zijn allerlei bijzonderheden over de bouw van kerk en klooster te ontleen.²³ Vooral interessant is een uitvoerige beschrijving van de uitgaven van het klooster in de zestiende eeuw. Hieruit blijkt dat de romaanse kerk, in ieder geval ten dele, tot de vroege zestiende eeuw is blijven staan. Tegen die tijd

waren de twee torens van het gebouw dusdanig bouwvallig geworden dat in 1518 het besluit viel ze af te breken. Daartoe nam men een metselaar in de hand, Jelis Lievenssoen: 'Ende doe men screeff dusent vijffhondert ende XVIII doe waeren die toernnen alsoe gerekent ende vergaen dat ellixs sorchden ende beduchten dat die toernen vallen en inestorten soudent datter groet ongheluck off had moeghen coemen soe sprack die vrou Heynryck van Erp met al hoer convents jofferen ende met die convents vrunden, raede ende over quaemen alsoe dat men beyde die toernen off soude breken ende dat convent bestaeden die toernnen aen heeren metzelaer, Jelis Lievenssoen, dat hij beyde die toernen off soude breken van boven tot beneden in 't fundament, mer nyet laeten stortten of vallen, mer hij soude dat fundament uutnemen ende de leyen ende hout ende steen ellixs offnemen ende uut soude breken naer den profijt ende orbaer van den cloester. Ende darvoer soude Jelis voirscreven hebben vijff en veertich gulden current, dat is thoe weten XVI Baedense braspenninck gerekent voer den gulden.'²⁴

Het liep niet helemaal zoals verwacht. Het neerhalen van de torens geschiedde minder zorgvuldig dan afgesproken. Al bij de eerste toren ging het mis; het gevaarte viel om en verwoestte in zijn val een groot deel van het koor. Het gebeuren wordt als volgt beschreven: 'Item doe liet men die toernen onderscoeren met swaer baliken ende boemen, dat costen van dachhueren XXXII stuivers. Item doe seynden Jelis Lievenssoen hier leydeckers ende liet die leyen van die toernnen off nemen ende lyet dat hout van tymmerlyuden van die toernen nemen ende sij naemen den berchvreden oeck uutten toern ende Jelis voerscreven quam hier selff des daeges na Sint Petersdach ad Vincula, dat wass doe op enen manendach ende hij brack die pijlers beneden uutten toernen ende snee die toernen boven vaneen, tegen des convents will ende des donredaeges voer Sint Lauweresdach, dat wass op Sunte Dominicusdach des sawons thoe acht uren soe viel den enen toeren neder ende Jelis dede dat convent groete want daer viel een groet fack ende een groet deel van dat choer nie neder dat Jelis weel had moeghen verhueden ende keerren dat die scaede nyet had ghesceyt. Item doe den toer neder viel doe waeren in 't afterchoer onder den toern XI manss ende twee van onsen jofferen, die costeryn gheheyten Zulen ende die ander joffer hiet Voert, die ondercosteryn. Ende vrou Heynryck van Erp stont in den doer dat sij op hielt met Goedss hulp, anders had sij daer allegaeder onder den toern moeten blijven.'²⁵

Jelis wilde nu ook de tweede toren op dezelfde manier naar beneden halen, maar daar stak het convent een stokje voor. Er werd hulp ingeroepen uit Utrecht en informatie gevraagd over hoe het anders zou kunnen en aldus werd de tweede toren zonder problemen afgebroken: 'Item des anderes daeges doe woude Jelis voirscreve den anderen toern nederwynden met ghewelt, mer dat convent liet wyese mannen van Utrecht haelen ende die ... met wijsheit over, want die heel sijde van den cloester soude daer mede ghebroeken hebben worden, ende bruer Bernt van die Mynrebroeders ende bruer Jan van die Prekerbruers, die holpen Jelis den toern onderscoeren ende doe brack Jelis den toern met siin knechts off tot in dat fundament toe, ende daer wass hij over met vijff knechten van Sunte

Dominicusdach tot Sunte Gallendach thoe ende wij gaeven hem veertich gulden current ende den cost met siin knechts.²⁶ Vervolgens moest de schade aan het koor worden gerepareerd en werd er een timmerloods gebouwd, van waaruit de nieuwbouw van de toren kon worden gerealiseerd. Hoewel de bouw van de loods weer aan meester Jelis werd toevertrouwd, ging de nieuwbouw van de toren naar een ander, meester Rutger Wollefs. Blijkbaar ging het nu om nog maar één toren, maar deze 'nyen toern werd langer utgeset dan den ouden toern hadde gestaen, doe wort dat after oeck langer dan dat plach te wesen.²⁷ De eerste steen werd in 1519 gelegd door bisschop Philips van Bourgondië.²⁸ Anders dan de oude torens, die van tufsteen waren gebouwd, trok men de nieuwe toren in baksteen op. De tufsteen van de oude torens werd verkocht en afgevoerd door meester Clemens. Het leverde het convent een aardige duit op – het ging om 2235 ton - en daar werd op gedronken.²⁹

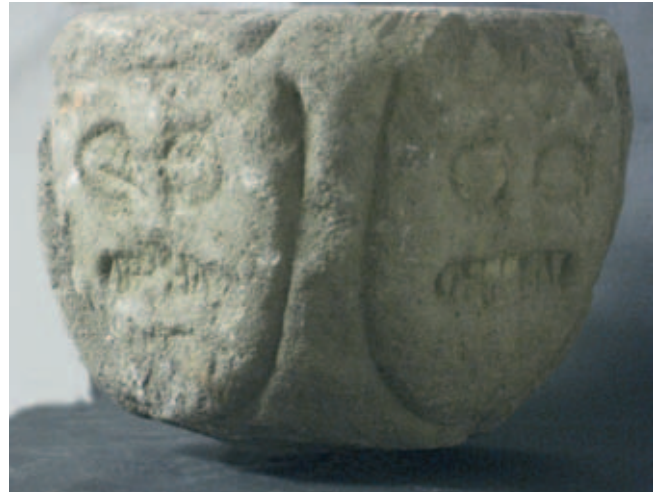
Vanaf 1533 werd het oude dormitorium afgebroken en kwam er een nieuw voor in de plaats. Tevens werd er onder de sacristie van de kerk een kelder gebouwd. In 1560 kreeg de toren van de kerk een nieuwe bekapping.

Over Drachenfels trachiet

Het kapiteel uit Vrouwenklooster kan van één van de twee tufstenen torens zijn gekomen en is in dat geval vrij nauwkeurig te dateren. Vrijwel zeker is het afkomstig van het in 1139 betrokken klooster dat dankzij de financiële hulp van bisschop Godebald uit Utrecht in steen was gebouwd. Steen kostte in het steenloze Utrecht veel geld, want het moest van over lange afstanden worden aangevoerd. Dat betekende dat men waarschijnlijk ook de beeldhouwer van elders moest laten komen of een kant-en-klaar stuk diende aan te schaffen. Het kapiteel van Vrouwenklooster is gemaakt van een trachiet die gewonnen werd op de Drachenfels bij Königswinter nabij Bonn.

Drachenfels trachiet werd door de Romeinen gebruikt en daarna weer vanaf de elfde eeuw. Een vroeg voorkomen is te zien in de crypte van circa 1060 van de kerk van St. Maria-im-Kapitol in Keulen.³⁰ Getuige de bouw van het kasteel Drachenfels boven op de trachietkegel die de berg vormt, behoorde de Drachenfels in de tijd dat de sculptuur uit De Bilt werd vervaardigd tot het bezit van de Keulse bisschoppen. Het was bisschop Arnold I die in 1138 met de bouw van het kasteel Drachenfels begon. In 1149 echter werd het kasteel overgedragen aan de munsterkerk van SS. Cassius en Florentius in Bonn, dat eveneens een deel van de berg in bezit had, en dat de voltooiing van de burcht op zich nam. In later tijd lijkt de Keulse bisschop de zaak toch weer naar zich toe getrokken te hebben. Voor de bouw van de Keulse dom werd vanaf de dertiende eeuw een steengroeve aan de zuidzijde van de Drachenfels aan de domfabriek verpacht door de burchtheren, die vanaf 1176 worden genoemd.³¹

Tot 1149 was de Drachenfels in handen van de Keulse bisschoppen. Het gebruik van deze steen voor het kapiteel uit De Bilt wijst dus op goede relaties met het aartsbisdom Keulen. Vermoedelijk liep het contact via bisschop Godebald, wiens bisdom immers onder de aartsbisschop van Keulen ressorteerde.

Afb. 3a-c. Kapiteel met monsterkopjes (foto's Elizabeth den Hartog)

Het kapiteel met de monsterkoppen

Het tweede kapiteel is een teerlingkapiteel (afb. 3a-c), waarvan de oudste voorbeelden rond 1000 dateren. De zijden van het

kapiteel worden bij dit kapiteeltype gevormd door halfronde schilden; de overgang van vierkant naar rond wordt bewerkstelligd door de afgeknotte onderhoeken, die aan de hoeken van een dobbelsteen (of teerling) doen denken. Helaas is dit kapiteel onderaan zwaar beschadigd; de nekkring ontbreekt, maar des ondanks is het 21 centimeter hoog, 5 centimeter hoger dus dan het andere kapiteel dat wel een nekkring heeft. Omdat de onderzijde van het kapiteel verdwenen is, is de diameter van de zuil waarop het kapiteel geplaatst zou zijn niet goed te bepalen. De bovenzijde is circa 21 x 22 centimeter. Het beeldhouwwerk dat de zijkanten siert, steekt echter op sommige plaatsen verder naar buiten; het buikt wat uit.

Herkomst

Helaas is het met de ons bekende gegevens niet mogelijk de precieze herkomst van het kapiteel te bepalen. Het kapiteel met de monsterkoppen is groter dan het kapiteel uit Vrouwenklooster en stilistisch afwijkend. Weliswaar is het van trachiet vervaardigd, maar niet één die herkomstig is van de Drachenfels. Waarschijnlijk gaat het hier wel om een gesteente uit de Eifel.³² Nu komt het vaker voor dat de twee torens van een westfaçade onderling verschilden. Ondanks de afwijkende maat en steensoort kan het kapiteel dus gewoon van Vrouwenklooster afkomstig zijn. Bij Vrouwenklooster lijkt echter sprake te zijn geweest van een korte bouwtijd, en of er dan ook zulke verschillen optreden, is maar de vraag.

Een andere mogelijkheid is dat het kapiteel van Oostbroek kwam. Het klooster hier werd in 1580 gesloopt, al bleven er nog een tijd lang ruïnes staan, zoals blijkt uit Buchelius' beschrijving van het klooster in de eerder genoemde *Monumenta*: 'Als kind heb ik dit klooster nog in zijn oude glorie gezien, en ook de kolen of wat daarvan over was, waarmee St. Laurentius gemarteld werd. Toen echter de oorlog met Spanje gaande was, werden - om te voorkomen dat de burgers van de stad iets zou overkomen - op 14 april 1580 met instemming naar men zegt van de abt van Oostbroek, de materialen van beide kloosters verkocht. En hoewel er nog altijd tot aan het jaar 1612 wat bouwvallen en onbruikbare resten over waren gebleven, zijn deze in de maand mei van hetzelfde jaar verkocht, zodat er behalve de poort en de toren en de landerijen in de stadsvrijheid of het platteland verder niets meer overgebleven is.'³³ In 1676, als het huis Oostbroek wordt verkocht, is van een toren allang geen sprake meer.

Demonische koppen

Op elk van de vier schilden van het kapiteel uit De Bilt prijkt een grijnzende kattenkop (afb. 4a, b). De uitbeeldingen zijn vrij schematisch; de contouren van de koppen zijn diep aangezet in de steen, en deze omlijning zorgt ervoor dat ze goed naar voren komen, zodat ze op afstand goed zichtbaar zouden zijn. Ook dit kapiteel lijkt dus, gezien de verwerking en thematiek - waarover later meer - voor een hoge locatie bedoeld te zijn geweest. De koppen hebben kleine puntige oortjes, grote ronde uitpuilende ogen, een platte nauwelijks aangeduide (of verdwenen) neus en een brede mond met neergaande ronde mondhoeken gevuld met

Afb. 4a, b. Details van het kapiteel met monsterkopjes (foto's Elizabeth den Hartog)

twee rijen tanden. In de hoeken zijn, zoals bij een kattengebit, twee gemene punttanden, daartussen is bovenaan een rij van vier vierkante tanden te zien. Onderaan zien we, waar de steen niet te erg verweerd of beschadigd is, steeds een uitgestoken tong tussen twee tanden. De koppen zijn niet steeds hetzelfde; twee kattenkoppen zijn langgerekt, twee zijn kleiner en breder. Duidelijk is dat deze dieren geen lieverdjes zijn. Uitpuilende ogen, een grijns vol tanden en uitgestoken tong zijn de kenmerken bij uitsteking van duivels en demonen, zoals goed te zien is op een kapiteel uit het noordtransept van de kerk te Conques, waarop een groep duivels een giergaard aan het sarren is (afb. 5).

Het soort demonische kattenkop waarmee het kapiteel uit De Bilt is versierd, is in de beeldhouwkunst van de elfde en twaalfde eeuw vrij gewoon, in heel west-Europa. Willekeurig gekozen voorbeelden zijn te zien op een kapiteel te Barfreston in Kent; op een console van de St Michael in Cumnor, Berkshire, en op een console van de kerk te Echebrune, Charente-Maritime (afb. 6). Opmerkelijk is dat het Biltse kapiteel voorzien is van maar liefst vier min of meer dezelfde koppen. Dat is wel wat ongebruikelijk

Afb. 5. Dakconsole van de kerk van St. Michael in Cunnor, Berkshire (foto <http://www.crsbi.ac.uk>)

bij kapitelen. Op sluitstenen komt een dergelijk motief vaker voor, zoals op een exemplaar uit de abdij van Keynsham van circa 1170-1180.³⁴ Maar het gros van dit soort koppen komt, in de enkelvoudige variant, voor in reeksen in en op het kerkgebouw: op de consoles onder de dakranden van de kerk en op torens, in het interieur bij het ontspringen van de gewelven, langs de zijwanden en in triforia. Deze reeksen zijn doorgaans heel gevarieerd, waarbij de monsterlijk grijnzende katachtigen slechts één van de vele motieven vormen.

Vaak zijn deze sculpturen, vanwege de hoge situering, soms maar moeilijk te zien. Toch bleef deze situering tot in de late middeleeuwen standaard en daarom moet deze wel significant zijn geweest. Opvallend is dat ze over het algemeen grenszones markeren, de overgang tussen binnen en buiten, van de ene naar de andere ruimte. Wanneer we dan een inschatting moeten maken waar het kapiteel met de kattenkoppen geplaatst zal zijn geweest dan lijken de galmgaten van een toren de meest voor de hand liggende plaats. Een dergelijke situering zou niet alleen de verwerking verklaren, maar tevens het tamelijk primitieve karakter van de versiering die zelfs op grote hoogte door de sterk aangezette lijnen nog steeds goed zichtbaar zal zijn geweest.

Het interpreteren van dit soort monsterkoppen is geen gemakkelijke klus, aangezien geschreven bronnen over de functie en betekenis van dit soort koppen ontbreken. De theologische literatuur biedt geen verklaring voor dergelijke voorstellingen, reden waarom men ze wel met de volkscultuur in verband heeft willen brengen, ook al werden ze natuurlijk uit dezelfde pot betaald als de overige onderdelen van het kerkgebouw. Al sinds de negentiende eeuw zijn er verschillende ideeën aangaande de betekenis van dergelijke figuren geopperd.³⁵

‘Spielerei’

De eerste theorie was afkomstig van de invloedrijke franse kunsthistoricus Emile Mâle, die in 1898 aan de Parijse Sorbonne zijn proefschrift, *L'art religieux du XIIIe siècle en France* verdedigde, een werk dat handelde over de verloren beeldtaal van Franse kathedralen.³⁶ Hij stelde dat kunstenaars in de hogere,

minder zichtbare zones van kerkgebouwen hun fantasie de vrije loop konden laten gaan en daar konden uitbeutelen wat ze maar belieefde. Als die merkwaardige sculptuur al wat te betekenen had, dan was het gewoon grappig bedoeld, om de mensen aan het lachen te maken. Probleem met dit idee is alleen dat kunstenaars in heel Europa eeuwenlang precies dezelfde fantasieën gehad moeten hebben omdat we overal steeds dezelfde soort koppen van mensen, dieren en monsters zien terugkeren en dezelfde obscene gebaren. Daarbij komt dat er voor deze sculptuur betaald moest worden. Het uitgebeelde zal dus niet van enige zingeving gespeend zijn geweest.

Kwaadafweer

Andere wetenschappers zijn dan ook geneigd om monsterkoppen als die in De Bilt in verband te brengen met kwaadafweer, tegen bliksem en andere invloeden van buitenaf.³⁷ In het verlengde van de ideeën over kwaadafweer ligt de idee dat de koppen bedoeld zijn als afweer tegen demonen, zoals Ruth Mellinkoff beweert in haar boek *Averting Demons*.³⁸ Zij ziet een doorgaande lijn vanaf de Oudheid en kenmerkt de koppen die vanaf de twaalfde eeuw de West-Europese kerken sieren als de verre nakomelingen van Medusa, die volgens de Griekse mythologie zo gruwelijk lelijk was dat zij een ieder die haar aankeek in steen veranderde.³⁹ Haar afgeslagen hoofd was een machtig wapen en zal zeker een apotropeïsche (kwaadafwerende) betekenis hebben gehad, die op de kopjes die de kerken sieren werd overgedragen. In haar optiek geldt deze betekenis overigens voor alle monsters, obsceniteiten en andere grotesken, of ze nu in manuscripten, op misericordes, in graven of op het tapijt van Bayeux staan afgebeeld. Ook afbeeldingen van hybride wezens, dieren en vogels, entertainers zoals muzikanten en acrobaten, lichaamsdelen, seksuele en scatologische afbeeldingen, afbeeldingen van geweld en mismaaktheid zouden alle primair bedoeld zijn om de demonen te verdrijven. Dat kon allemaal omdat de geestelijkheid — de lage geestelijkheid zeer zeker — niet bijzonder goed was geschoold en qua perceptie van het geloof niet ver af stond van de ongeletterde leek.

Genuanceerder is de mening van Michael Camille. Hij beschouwt de stoet van demonen, demonische koppen en waterspuwers die vanaf de twaalfde eeuw de dakranden en hogere delen van de kerken bevolken inderdaad als kwaadafweer, maar ziet de angst voor deze monsters verslappen naarmate de tijd voortschrijdt.⁴⁰

Dergelijke ideeën over kwaad- en demonenafweer roepen vragen op. Het valt namelijk op dat die zogenaamde kwaadafweer vooral in kerkelijke gebouwen optreedt en niet - of in ieder geval in veel mindere mate en pas in een vrij laat stadium - in de kastelen, burchten en woningbouw. Waarom hebben dergelijke gebouwen in de twaalfde eeuw geen daksteunen en torens vol met kwaadafwerende monsterkoppen? Waarom werden vooral kerken met sculpturen tegen blikseminslag, brand en demonen beschermd? Wat was in dat geval het nut van de kerkwijding, van de vele relieken in het gebouw en de viering van de eredienst? Kon het christelijke geloof zichzelf niet verdedigen? Had het daar echt dit soort apotropeïsche sculpturen voor nodig?

Afb. 6. Kapiteel in de noordelijke transeptarm van de Ste. Foy in Conques (foto R.P.L. Bouyer, *Anges et démons*, Pierre-qui-Vire 1972)

Wat bedenkelijker is, kwaadafweer, amuletten en dergelijke hoorden, getuige de kerkelijke geschriften, tot het bijgeloof, de magie. Magie en bijgeloof waren zaken die de kerk niet tolereerde en streng veroordeelde. Het werd gezien als afkeer van het ware geloof.⁴¹ Is het dan geloofwaardig dat de kerken in West-Europa datgene op hun muren lieten beeldhouwen wat men volgens de kerkelijke geschriften nu juist met man en macht probeerde uit te bannen?

Nu is het wel zo dat er tussen de geschriften en de dagelijkse werkelijkheid een diepe kloof gaapte, die zo oud was als het christendom zelf. In verschillende vroegchristelijke kerken komen heel duidelijke voorbeelden van magie, van kwaadafweer, voor bij de ingangspartijen. Zo is op de vloer van een kerk in Kourion op Cyprus een hele reeks zwarte en witte kruisen aangebracht. De betekenis daarvan wordt duidelijk uit de bijgaande tekst: 'In plaats van met grote stenen, in plaats van met sterk ijzer of bruin brons, en zelfs in plaats van staal, zie maar, wordt deze ruimte beschermd door de vele tekenen van Christus.'⁴² Hier worden overigens wel religieuze symbolen als kwaadafweer ingezet, niet afschrikwekkende koppen. Juist omdat men eeuw na eeuw magie bleef gebruiken om het kwaad te weren, verstommen de geluiden die oproepen tot andersoortig gedrag niet. In de stichtelijke literatuur van de middeleeuwen worden de gelovigen voortdurend gemaand dreigend onheil af te wenden met behulp van gebeden. De kracht van het gebed kon eventueel worden versterkt door het gebruik van devote en sacrale voorwerpen en gebaren als het slaan van een kruis.⁴³ In de bronnen komen we dan ook veelvuldig op christelijke leest geschoeide bezweringen tegen.⁴⁴ Eind zestiende eeuw werd in het plaatsje Esch bij Longerich een hevige storm bezworen door het opzeggen van een formule en door het vervolgens vijftien maal knielend bidden van het Onzevader, gevolgd door vijftien

maal het Ave Maria.⁴⁵ En zo waren er gelijksoortige formules voor het uitdrijven van wormen bij mens en vee, en tegen brand. In kerken vervulden klokken, die steeds aan een bepaalde heilige werden gewijd, de functie van kwaadafweersers en demonenverjagers, zo blijkt uit de inscripties op menige klok.

Wie toch zijn heil zocht in magische praktijken, kon op een strenge straf rekenen. Toen vroedvrouw Grietken in de late vijftiende eeuw te Westmonster, Zeeland, op sterven lag, namen de heren geestelijken haar al haar bezit af. Dat was verbeurd verklaard toen men ontdekt had dat Grietken een zakje met daarin een stukje hart om haar nek droeg om epilepsieaanvallen af te weren.⁴⁶ Dat gold als magie en dus als afkeer van het ware geloof.⁴⁷ En het voorval met Grietken is maar één voorbeeld.

Indien de kattenkoppen in De Bilt en hun West-Europese soortgenoten inderdaad als kwaadafweersers bedoeld waren, waren zij in niets beter dan de inhoud van Grietkens zakje. Ook hier zou het om magie zijn gegaan, om bezwering van het kwaad. Maar hoe geloofwaardig is het te veronderstellen dat de clerus zich Europa-wijd niet aan de kerkelijke voorschriften met betrekking tot kwaadafweer hield? Niet dus. Naar mijn idee moeten de kattenkoppen uit De Bilt en al hun soortgenoten een andere functie hebben gehad.

Satire of sociale kritiek

Satire dan, zoals Michael Camille suggereerde? Met betrekking tot een groep opmerkelijk natuurgetrouwe koppen die geplaatst zijn in de hogere delen van de kathedraal van Reims merkte hij op dat het wellicht oefenstukken waren, die eenmaal geplaatst toch niet gezien zouden worden. Technische vaardigheid was belangrijk voor de beeldhouwers, schrijft hij, want een verpeste steen werd van het loon afgetrokken. En zo gaat hij voort: 'In this sense the freedom they exhibited in this one type of undictated, unseen and unauthorized sculpture emerges as rage, jeering and tongue-showing that mocks the edifice and its authorities.'⁴⁸ Feitelijk is dit een terugkeer naar de ideeën van Mâle, ook al wilde deze laatste van geen satire weten, en daarmee zijn we weer terug bij af. Waren de tonguitstekers, de grimassende koppen van de sculptuur in Reims eenmalig, dan zou er wellicht wat voor dit idee te zeggen zijn, maar ze komen nu juist eeuwenlang Europa-wijd voor. De vraag is ook of deze sculptuur echt zo onzichtbaar was als wordt gesuggereerd, of slechts moeilijk zichtbaar? Wisten opdrachtgevers werkelijk van niets?

Dit is wat mij betreft ook een van de vele problemen met de hypothesen van Nurith Kenaan-Kedar, die in 1995 een boekje uitbracht over de sculptuur in de marges van Franse kerken.⁴⁹ Anders dan Camille en Mellinkoff ziet zij geen relatie met de afbeeldingen langs de randen van manuscripten, omdat deze naar haar idee meer in de privésfeer horen van de opdrachtgever, die zicht had op de hele pagina, inclusief de randversieringen. Hierbij gaat ze overigens geheel voorbij aan het feit dat deze randversieringen doorgaans precies dezelfde thema's verbeelden als op de kerken het geval is. De reden waarom zij de manuscripten buiten beschouwing laat, is simpel. Kenaan-Kedar wil onderscheid maken tussen een officiële, elitaire beeldhouwkunst die

los staat van die in de marges van het kerkgebouw, welke in haar optiek een autonome artistieke traditie vormde. De officiële sculptuur, zo schrijft zij, was gebaseerd op canonieke en christologische geschriften en de figuren daarom geëxalteerd en geïdealiseerd, de marginale sculpturen daarentegen vertonen meer realisme en minder abstractie, ‘with greater emphasis on the disruptive capacities of its subjects, their protests and their at times demonic force.’ Uitgaande van de idee dat de vorm en locatie van marginale figuren een bewuste boodschap van de kant van de kunstenaar behelzen⁵⁰, stelt zij dat de sculpturen in de marges voor kunstenaar en opdrachtgever een verschillende betekenis hadden: ‘Marginal images function simultaneously as at least two systems, each with its own codes and each recognized mainly by a certain public. When read literally as a ‘mere image’ by the ‘simplices’ or the artists themselves, marginal sculpture expresses popular statements, tastes and social positions. However, when read metaphorically, symbolically or allegorically, it could have served the patrons as didactic imagery for Christian morals.’ Het was dus sculptuur met een dubbele bodem.⁵¹ Voor de opdrachtgever waren de uitgebeelde stereotypen — dieren, monsters, jongleurs, muzikanten, prostituees, mismaakten, bedelaars en dronkaards — symbolen voor het kwaad, terwijl de kunstenaars, die naar zeggen van Kenaar-Kedar juist afkomstig waren uit deze wereld, zich ermee verwant voelden en zichzelf, middels zelfportretten, daarom tussen het gajes plaatsten.⁵² Daarom ziet zij deze sculptuur als subversief, als een vorm van protest op de gevestigde orde, als sociale kritiek.⁵³ Nu, als dat zo is, was die kritiek van eeuw tot eeuw onophoudelijk en wisten de opdrachtgevers al die tijd van niets en betaalden zelfs braaf voor deze insubordinatie. Het moge duidelijk zijn dat ook deze hypothese geen oplossing biedt voor de merkwaardige middeleeuwse randsculpturen.

Monsters als krachtmeting

Oostbroek was een streng, hervormingsgezind klooster, waar de regel van Benedictus naar de letter werd gevolgd. De cisterciënzerabt Caesarius van Heisterbach was vol lof over het klooster en Buchelius beweert in zijn *Monumenta* dat het klooster bekend stond als ‘de kerker van de orde’.⁵⁴ In Vrouwenklooster zal het er, zeker in de beginperiode, niet minder streng zijn toegegaan. Dat men in Oostbroek en Vrouwenklooster in het kwaad en in duivels geloofde kan het best worden geïllustreerd met een tekst die tussen 1150 en 1164 op schrift werd gesteld en die twee nonnen uit Vrouwenklooster tot onderwerp heeft.⁵⁵ Deze tekst is overgeleverd in een codex uit het Egmondse Adalbertusklooster die zich tegenwoordig in Londen bevindt.⁵⁶ Het gaat hier om een exemplaar, een verhaal waaruit de toehoorders in het klooster lering dienden te trekken. De twee nonnen op wie de tekst betrekking heeft, zijn dan ook elkaars tegenovergestelden, al kwamen ze beide uit adellijke milieus. Berta was een nichtje van abt Henricus van de Paulusabdij in Utrecht en trad als elfjarige vrijwillig in het klooster in. Blijmoedig droeg ze een langdurig ziekbed en overleed zeven jaar na haar intrede. Margareta, een dochter van Gervas van Praet uit Brugge, kon zich niet schikken in het kloosterleven. Zij liep tot twee maal toe weg, maar

overleed uiteindelijk berouwvol.⁵⁷ Beide zusters verschenen na hun dood aan hun medezusters.

De duivel verscheen merkwaardig genoeg niet aan Margareta, maar aan Berta, die eigenlijk een voorbeeldig leven leidde. Het enige vergrijp dat haar aan te rekenen was, was dat ze een keer lichte toen een andere non tijdens de zang bij het koorbed een noot te lang aanhield. Hiervoor kreeg ze een nachtelijk visioen van een man met een angstaanjagend gebiedend gelaat, die haar dreigend vroeg waar ze brutaliteit vandaan gehaald had om te lachen, waarop hij haar meermalen sloeg. Nadien was het meisje nooit meer gezond en raakte langzaam verlamd, met alle gevolgen van dien, maar dat was een straf die ze monter onderging. Berta doorstond dus de test, de duivel had geen vat op haar. Hoe Berta’s beproevingen in het middeleeuwse klooster zullen zijn geïnterpreteerd is te lezen in de *Dialogus Miraculorum* van Caesarius van Heisterbach. Caesarius’ boek bestaat uit twaalf delen en hoofdstuk vijf wordt geheel aan duivels en demonen gewijd. In de andere hoofdstukken zijn duivels en demonen eveneens alom vertegenwoordigd.

Zo is het thema van hoofdstuk vier, waarin de bekoring centraal staat, dat de duivel juist probeert de rechtschapenen te verleiden. ‘Het leven van de mens op aarde is [...] zowel een krijgsveld als een beproeving: een krijgsveld vanwege de training, een beproeving vanwege de inspanningen en het gevaar’. En let wel, hij zegt niet: het leven van het dier is een beproeving, maar dat van de mens, dus van iemand die volgens menselijke normen en de rede leeft, zoals het leven van de religieuzen is, die volgens de geest leven en niet volgens de verlangens van het vlees. Van de wereldlijken en de vleselijken evenwel die naar het vlees leven, zegt men in oneigenlijke zin dat ze beproefd worden, want zodra ze de bekoringen bespeuren, gaan ze door de knieën of bieden ze maar slapjes weerstand, gelijk aan het paard en de muilezel die geen verstand hebben. Als dus het leven van de religieuzen een beproeving is, die voortdurend bezig zijn tegen de gebreken en begeerten in te gaan door te waken, te vasten, te bidden en te gehoorzamen in voor- en tegenspoed en omwille van Christus niets aards in deze wereld te bezitten, kun je niet anders dan toegeven dat de bekoring een genoegdoening voor hun zonden is.’ En Caesarius vervolgt: ‘Ontelbaar zijn de zaken waarin we beproefd worden, maar het zijn er vier waardoor we beproefd worden: God, het vlees, de wereld en de duivel [...] God evenwel is volgens het woord van de apostel Jacobus “niet in staat te bekoren en tot het kwaad te bewegen” (Jac. I,13). De drie overige bekoorders zijn vijanden en daarom moet men daarvoor op zijn hoede zijn als voor vijanden. Door voor hen te wijken worden we te schande gezet; door weerstand te bieden verzamelen we verdiensten; door te overwinnen verwerven we de krans.’⁵⁸

Uiteraard kwam dit idee niet bij Caesarius vandaan.⁵⁹ Al sinds de apostel Paulus wordt er binnen de kloosterwereld gesproken over een spirituele strijd, en deze strijd werd door latere schrijvers alleen maar geïntensiveerd door bijvoorbeeld Athanasius en Prudentius. De idee wordt het beste verwoord in het commentaar dat paus Gregorius de Grote in de zesde eeuw schreef op het Bijbelboek Job, de zogenaamde ‘Moralia in Job’. Het gaat hier om een commentaar op het Bijbelboek Job, dat een aantal lastige

vragen aan de orde stelt. Hoofdpersoon van het boek is de rechtshapen en godvrezende Job, die zonder het te weten door God geroemd wordt als toonbeeld van vroomheid. Omdat de duivel die vroomheid nogal vrijblijvend vindt in het licht van Jobs welvaart, staat God hem toe Job te testen door hem zijn bezit af te nemen. Het onverdiende verlies van achtereenvolgens vee, slaven, kinderen en een financieel bankroet laat Jobs godsvertrouwen niettemin ongeschonden. De duivel is echter nog niet tevreden en vraagt en krijgt toestemming om Job ook met ziekte te beproeven. Spoedig is Job van top tot teen met zweren overdekt en zit hij zich op een mestvaalt te krabben met een potscherf. Daar wordt hij bezocht door zijn vrouw, die hem bespot, en door zijn drie vrienden, die hem beklagen. Tevergeefs bepeinen de mannen waarom het lijden de godvrezende niet bespaard blijft. Toch houdt Job, hoe vertwijfeld ook, vast aan zijn vertrouwen in God. Deze richt zich ten slotte zelf tot zijn trouwe knecht en stelt hem opnieuw in het genot van gezondheid, grote rijkdom en veel nageslacht.

Het commentaar werd door Gregorius begonnen tijdens een diplomatieke missie naar Constantinopel, maar pas in 595 voltooid, nadat hij in 590 paus was geworden. Het was gedurende de Middeleeuwen een zeer invloedrijk boek, dat in geen enkele kloosterbibliotheek kon ontbreken. Het was dan ook expliciet voor monniken geschreven. Gregorius was er zelfs op tegen dat het buiten het klooster gebruikt zou worden. De aard en natuur van het boek zou niet geschikt zijn voor het grote publiek. Een belangrijk thema van Gregorius' exegese is de opvallende tegenstrijdigheid tussen de voorspoed en het materiële welzijn van de slechteriken en het lijden van de goeden. Waarom straft God de zijnen? Volgens Gregorius is dat vanwege de noodzaak van de materiële en spirituele beproevingen die de goeden moeten ondergaan als een soort van training die moet leiden naar geestelijke perfectie. Zo bezien was de kleine Bertha de vrouwelijke tegenhanger van Job, die alle beproevingen met glans doorstond. Maar nu terug naar de stenen koppen op het kapiteel en hun relatie met het kwaad. Het kapiteel kan inderdaad bedoeld zijn als een signaal naar onwelwillende demonen, niet als kwaadafweer, maar meer als boodschap. Op hun hoge plek op de toren hadden de kattenkoppen het doel de kracht van het geloof en de kerk te verbeelden. De stenen kattenkoppen lieten zien dat het kwaad op deze plaats was uitgebannen en meehielp het fundament van de kerk te dragen. Op een plek als deze hadden de demonen en andere handlangers van de duivel het nakijken. Démonen mochten wel komen, maar zouden een strijdbare gemeenschap aantreffen, die de confrontatie blijmoedig aanging en op wie het kwaad geen vat zou krijgen. Door de kloosterlingen te beproeven zouden de demonen slechts bereiken dat deze zich nog meer sterkten in hun aan God gewijde leven.

Besluit

Van Vrouwenklooster en Vrouwenklooster/Oostbroek bleven twee interessante kapitelen bewaard. Het kapiteeltje uit Vrouwenklooster is vooral van belang vanwege de Drachenfels tracht, aangezien deze steensoort wijst op een mogelijke band met het bisdom Keulen. Het tweede kapiteel is iconografisch

interessanter vanwege zijn versiering van vier grimmige monsterkoppen. Stukken als deze laten zien dat Vrouwenklooster en Oostbroek representatieve kloosterkerken moeten hebben gehad, van tufsteen gebouwd, met een — in verhouding met de gewone dorpskerken — rijke bouwornamentiek. Aldus vormen deze twee kapitelen belangrijke getuigen van de twaalfde-eeuwse kloostercultuur in onze streken, waarvan helaas maar al te veel verloren is gegaan.

Noten

- ¹ Met dank aan Douwe Tijsma en Ton van Rooijen voor hun hulp bij dit onderzoek.
- ² Dit bedrijf is sinds september 2010 failliet.
- ³ Het uitvoerige verslag van de heer M. Meier (Bilthoven 1968) aangaande de tijdens deze summere opgraving gedane waarnemingen is niet gepubliceerd. Met dank aan Douwe Tijsma voor het mij ter beschikking stellen van een exemplaar van dit document. De vondst van het 'zandstenen' kapiteel wordt gemeld op pagina 17.
- ⁴ In 1983 werd de toenmalige archiefbeheerder, Abe Postema, verteld dat het kapiteel van een hekpijler van een boerderij afkomstig zou zijn. In de uitgebreide beelddocumentatie van het Utrechts Archief heb ik een dergelijke hekpijler niet terug kunnen vinden. Wel zijn er in de hekpijlers die de toegang naar de villa Bezuidenhout flankeren gotische pinakels ingemetseld, zoals te zien is op een foto uit 1908 in het Utrechts Archief (catalogusnummer 92420, foto uit 1908 door fotograaf J. Holm). Meier schrijft in 1968 dat de ingemetselde pinakels in een sloot langs de Kloosterlaan werden gevonden en rond 1895 naar de huidige locatie langs de Visscherslaan werden overgebracht en ingemetseld. Het komt mij voor dat dit de hekpijlers zijn die in het verhaal genoemd werden en dat de woordvoerder van de heer Postema de zaken heeft verward.
- ⁵ In 1994 stelde de heer Chr.J. Kolman in opdracht van de gemeente De Bilt een driedelig rapport op waarvan deel I een inventarisatie behelste van alle beschikbare gegevens omtrent het Vrouwenklooster in De Bilt. Hij maakte een overzicht van de opgravingvondsten uit de jaren 1966-1968 op pagina 12 en 13. Bij het gevonden kapiteel wordt verwezen naar Meier 1968, Daar staat evenwel niets over een dergelijk stuk; Meier meldt de vondst van het kapiteel op pagina 17. Het rapport van Kolman werd niet gepubliceerd. Wederom met dank aan Douwe Tijsma voor het beschikbaar stellen van een kopie van dit document. Op pp. 11-12 wordt een overzicht gegeven van de vondsten van voor 1900.
- ⁶ *Oorkondenboek van het Sticht Utrecht I*, nr. 282.
- ⁷ Een wetenschapper die recentelijk de oorkonde wantrouwde is J. van Moolenbroek, 'Vrouwen en visioenen in de abdij Oostbroek', in: S. Corbellini e.a. (red.), *Wonderen voor alledag. Elf opstellen over godsdienst en samenleving in de Middeleeuwen*, Hilversum 2006, 31-73, en specifiek 40-41. Andere onderzoekers beschouwen de oorkonde wel degelijk als echt: C.A. van Kalveen, 'De vijf adellijke vrouwenkloosters in en om de stad Utrecht', in: E. S. C. Erkelens-Buttinger e.a. (red.), *De kerk en de Nederlanden. Archieven, instellingen, samenleving*, Hilversum 1997, 152-167, en recent A. Doedens en H. Looijesteijn, *De kroniek van Henrica van Erp, abdis van Vrouwenklooster*, Hilversum 2010.

- ⁸ Vermoedelijk gaat het hier om dezelfde Ludolfus die in 1089 monnik werd te Affligem en vervolgens de eerste prior werd van de rond 1100 gestichte Andreasabdij bij Brugge.
- ⁹ Johannes de Beke, *Chronographia*, uitgegeven door H. Bruch, Rijks geschiedkundige publicatiën. Grote serie 143, Den Haag 1973, 99.
- ¹⁰ Het Utrechts Archief (HUA), A. Buchelius, *Monumenta*, fol. 139r-140v.
- ¹¹ H.F. van Heussen, *Historia episcopatum foederati Belgii*, Leiden 1719, 31.
- ¹² HUA, Archief van het vrouwenklooster van benedictinessen te De Bilt 1219-1797, 1005-4, inv. nr. 250, fol.44r.
- ¹³ Doedens en Looijesteijn 2010 (noot 7), 90-91. Zij hertalen het woord 'getimmerd' als 'gebouwd van hout'. Dat is onjuist. Het woord 'getimmerd' zegt in dit geval niets over het materiaal.
- ¹⁴ *Oorkondenboek van het Sticht Utrecht I*, nr. 302.
- ¹⁵ *Oorkondenboek van het Sticht Utrecht I*, nr. 313.
- ¹⁶ Van Moolenbroek 2006 (noot 7), 49.
- ¹⁷ HUA, A. Buchelius, *Monumenta*, fol. 140r. 'Van brokstukken uit de kloosterruïnes [die hij] in de stad [zag], heeft advocaat Gijsbert Lap van Waveren genoteerd: Op 13 november 1128 overleed Godebald, 24e bisschop van Utrecht, geboortig uit Friesland, die zestien jaar dit ambt heeft bekleed. Hij is hier begraven, moge zijn ziel in vrede rusten. Op de urn, waarin zijn beenderen lagen, schijnt aan de bovenzijde een wolf, aan de onderzijde een kruis gestaan te hebben. Daar schijnen eveneens bisschopswapens gebeeldhouwd te zijn geweest, maar uit de overblijfselen bleek dat deze niet uit de tijd van Godebald waren.' Hertaling overgenomen van de website van het Utrechts Archief: <http://www.hetutrechtsarchief.nl/collectie/handschriften/buchelius/monumenta/254>.
- ¹⁸ Beke, uitgave Bruch 1973 (noot 9), 107.
- ¹⁹ HUA, Archief van het vrouwenklooster van benedictinessen te De Bilt 1219-1797, 1005-4. Inventaris door C.A. van Kalveen, inv. nr. 297-298.
- ²⁰ Meier 1968 (noot 3), 2, zonder bronvermelding.
- ²¹ Meier 1968 (noot 3), 2.
- ²² Kalveen 1997 (noot 7), 152-154.
- ²³ HUA, Archief van het vrouwenklooster van benedictinessen te De Bilt 1219-1797, 1005-4. Inventaris door C.A. van Kalveen.
- ²⁴ Ibidem inv. nr. 250, fol. 44r. Voor dit artikel is dankbaar gebruik gemaakt van de transcripties van het archiefmateriaal aangaande Vrouwenklooster op de website van het Utrechts Archief, vervaardigd door Jan van der Heijden, Anton de Bruijn, Truus de Bruijn, Angélique Hajenius, Ru Hofman en Gerrit Lankwarden: <http://files.archieven.nl/39/f/1005-4/Vrouwenklooster-boek.pdf>.
- ²⁵ Ibidem inv. nr. 250, fol. 44r.
- ²⁶ Ibidem inv. nr. 250, fol. 44v.
- ²⁷ Ibidem inv. nr. 250, fol. 45v.
- ²⁸ Ibidem inv. nr. 250, fol. 45v.
- ²⁹ Ibidem inv. nr. 250, fol. 46v.
- ³⁰ In Nederland zijn op verschillende andere plekken trachietkapitelen gevonden, onder meer in de vrijwel contemporaine benedictinessenabdij te Rijnsburg, die in 1133 door gravin Petronella van Holland werd gesticht, en het cisterciënzerinnenklooster te Sion in Friesland. Zeker het veel grotere kapiteel in Rijnsburg, dat paste bij een zuil met een doorsnede van 51 cm, is wel vergelijkbaar met dat uit De Bilt. Het dateert waarschijnlijk van de door gravin Sophia, de echtgenote van graaf Dirk VI, doorgevoerde herbouw. Zij liet de kerk vanaf de fundamenten nieuw bouwen. Sophia zou de voltooiing van haar kerk niet meer meemaken, zij stierf in 1176. De wijding had plaats in 1183. Het kapiteel uit Sion heeft een heel ander karakter.
- ³¹ F. Berres, *Gesteine des Siebengebirges. Entstehung – Gewinnung – Verwendung*, Königswinter 1996, 55-56; A. Thon en A.S. Klein, *Burgruine Drachenfels*, Kleine Kunstführer 2651, Regensburg 2007.
- ³² Volgens Peter Grootjans, die door Ton van Rooijen gevraagd werd de steensoort nader te bekijken, gaat het hier om een trachiet, waarschijnlijk uit de Eifel. De steen bevat glimmers en veldspaten, maar lijkt weinig tot geen kwarts te bevatten. Dat laatste zou betekenen, dat het relatief een zacht gesteente is, geschikt voor vormgeving door een steenhouwer.
- ³³ Buchelius, *Monumenta*, fol. 140r. Hertaling overgenomen van de website van het Utrechts Archief: <http://www.hetutrechtsarchief.nl/collectie/handschriften/buchelius/monumenta/254>.
- ³⁴ G. Zarnecki et al., *English Romanesque Art 1066-1200*, Londen 1984, 194.
- ³⁵ Voor een overzicht: T.E.A. Dale, 'The Monstrous' en L. Kendrick, 'Making Sense of Marginalized Images in Manuscripts and Religious Architecture', in: C. Rudolph (red), *A Companion to Medieval Art: Romanesque and Gothic in Northern Europe*, 2010, 253-274 en 295.
- ³⁶ Na 1989 heeft Mâle zijn boek drie maal herzien en het is de derde editie, die in 1910 verscheen, die in het Engels zou worden vertaald onder de titel *The Gothic Image, Religious Art in France of the Thirteenth Century*.
- ³⁷ H. Schade, *Dämonen und Monstren. Gestaltungen des Bösen in der Kunst des frühen Mittelalters*, Regensburg 1962, 58.
- ³⁸ R. Mellinkoff, *Averting Demons: The Protective Power of Medieval Visual Motifs and Themes*, 2 vols. Los Angeles 2004.
- ³⁹ Mellinkoff 2004 (noot 38), 103-107.
- ⁴⁰ M. Camille, *Image on the Edge. The Margins of Medieval Art*, Londen 1992, 79-80.
- ⁴¹ L. Hansmann en L. Kriss-Rettenbeck, *Amulett und Talisman. Erscheinungsform und Geschichte*, München 1977, 14-16: 'Superstitio ist hier nicht als Aberglaube im modernen Sinne zu verstehen, sondern als ein Glauben, Tun und Handeln abseits des legitimen und rechten Glaubens, die nicht nur leerem Wahn entspringen, sondern denen Realitäten entsprechen. Superstitio ist Abfall von Gott und gläubige Bindung an dessen Widerpart, an den Satan, an die Dämonen oder die vergötzte Macht der eigenen Person.'
- ⁴² J. Engemann, *Deutung und Bedeutung frühchristlicher Bildwerke*, Darmstadt 1997, 162-171.
- ⁴³ G. Nijsten, *Volkscultuur in de Late Middeleeuwen. Feesten, processies en (bij)geloof*, Utrecht/Antwerpen 1994, 27-28; C. Tuczay, *Magie und Magier im Mittelalter*, München 2003, 90.
- ⁴⁴ Tuczay 2003 (noot 43), 81-90.
- ⁴⁵ 'Jesus und der heiliger Chorst waldt ess durch den vatter, durch den sohn und durch seinen heiligen geist. Nhu scheidt dich Wette rund windt, wie Maria is gescheidenn vonn ihrem I(i)eben kindt, durch den vatter, durch den sohn und den heiligen geist': F. Irsigler en A. Lassotta, *Bettler und Gaukler, Dirnen und Henker. Aussenseiter in einer mitteralterlichen Stadt*, Keulen 1984 (heruitgave 1993, vijfde druk), 160-161.
- ⁴⁶ J. van Moolenbroek, 'Zeeuwen in verzet tegen hun kerkelijke rech-

- ters', in: Corbellini e.a. 2006 (noot 7), 261-291, en specifiek 282.
- ⁴⁷ Hansmann en Kriss-Rettenbeck 1977 (noot 41), 14-16.
- ⁴⁸ Camille 1992 (noot 40), 84.
- ⁴⁹ N. Kenaar-Kedar, *Marginal Sculpture in Medieval France. Towards the deciphering of an enigmatic pictorial language*, Cambridge 1995, 1-7.
- ⁵⁰ Kenaar-Kedar 1995 (noot 49), 2 en 6 noot 10.
- ⁵¹ Kenaar-Kedar 1995 (noot 49), 53 en 70-73.
- ⁵² Kenaar-Kedar 1995 (noot 49), 42: 'By placing representations of themselves in the corbel series in the immediate vicinity of jongleurs and musicians, the sculptors declared their affinity with society's marginals and at the same time introduced a pictorial signature instead of a written one'.
- ⁵³ Kenaar-Kedar 1995 (noot 49), 15 en 128.
- ⁵⁴ Buchelius, *Monumenta*, fol. 140r. Hertaling overgenomen van de website van het Utrechts Archief: <http://www.hetutrechtsarchief.nl/collectie/handschriften/buchelius/monumenta/254>.
- ⁵⁵ Van Moolenbroek 2006 (noot 7).
- ⁵⁶ Londen, British Library, Cotton Tiberius C. XI, fols.170r-171r.
- ⁵⁷ Van Moolenbroek 2006 (noot 7), 44-47.
- ⁵⁸ Caesarius van Heisterbach, *Boek der mirakelen*, ingeleid en vertaald door G.J.M. Bartelink, 's-Hertogenbosch 2003, 197 en 198.
- ⁵⁹ Zie onder meer: C. Rudolph, *Violence and Daily Life. Reading, Art, and Polemics in the Cîteaux 'Moralia in Job'*, Princeton 1997.

PUBLICATIES

Krista De Jonge, Piet Geleyns, Markus Hörsch, **Gotiek in het hertogdom Brabant**, Uitgeverij Peeters, Leuven 2009, 272 p., ill. in kleur en zwartwit, ISBN 978 90 429 2275 4, € 22,00

De late middeleeuwen hebben in het vroegere hertogdom Brabant een enorme rijkdom aan architectuur, schilderkunst en beeldhouwkunst nagelaten. Om dit 'patrimonium' bij een breed publiek onder de aandacht te brengen heeft de provincie Vlaams-Brabant aan de Katholieke Universiteit te Leuven opdracht gegeven om de huidige stand van de kennis inzake de gotiek in Brabant in beeld te brengen. Onder leiding van Krista De Jonge hebben naast Piet Geleyns en Markus Hörsch ook Pierre Smars en verschillende medewerkers van de dienst cultuur van de provincie een bijdrage aan het onderzoek geleverd, terwijl de eindredactie in handen was van Patrick De Rynck. Dit boek, in de Inleiding aangeduid als 'kroniek van een onvoltooid onderzoek', vormt als synthese het eindproduct van deze opdracht.

De twee delen met in totaal zeven hoofdstukken getuigen van de brede benadering die is gehanteerd. Het eerste deel richt zich op 'de architectuur van de standen', waarbij achtereenvolgens kerkelijke architectuur, adellijke residenties en stedelijke gebouwen aan bod komen. In het tweede deel wordt 'het "leven" van het gebouw' belicht: het ontwerpproces, de bouwpraktijk, de veelkleurige afwerking en als slotstuk de neogotiek en restauraties. Daarbij wordt vrijelijk maar niet uitpuittend over moderne en historische grenzen heengekeken. Vanzelfsprekend zijn de huidige Waalse en Nederlandse delen van het oude hertogdom Brabant in de beschouwingen meegenomen, maar ook bewezen of vermeende relaties met en invloeden vanuit Frankrijk, Duitsland, de Noordelijke Nederlanden en Engeland komen veelvuldig aan de orde.

De teksten zijn voorzien van een beknopte bronvermelding, zodat degenen die bepaalde gegevens wil nazoeken de bron daarvan eenvoudig kan terugvinden. Tussen en naast de teksten is bovendien een indrukwekkende hoeveelheid afbeeldingen toegevoegd, waarvan de meeste in kleur. Het betreft niet alleen vele foto's, maar ook oude prenten, verschillende plattegronden en tekeningen die bouwkundige constructies in beeld brengen. Even indrukwekkend is de hoeveelheid informatie die in de 272 bladzijden is samengeball.

Het eerste deel lijkt weinig nieuws toe te voegen aan de kennis die al in eerdere overzichtswerken is geformuleerd, zoals meest recent *Architectuur in België: gotische architectuur* uit 1997 van Marjan Buyle, Jan Esther, Thomas Coomans en Luc Francis Genicot. Wel ligt de nadruk in het besproken boek vanzelfsprekend op de Brabantse gebouwen en komen de objecten in zeer kort bestek en met een behoorlijk hoog detailniveau aan bod. Het is de vraag in hoeverre de brede doelgroep de redeneringen met terminologie als peerkraalprofielen en kielbogen - ondanks de losse bijlage met 'verklarende architectuurwoordenlijst' - en de vaak subtiele verschillen tussen de (kerk)gebouwen kan volgen; voor degenen die meer bekend zijn met deze materie is het daarentegen smullen. Het hoofdstuk 'Adellijke residenties in en buiten de stad' lijdt enigszins onder een gebrek aan tastbare restanten van met name de Brusselse hoven. Bovendien vormt de laat-middeleeuwse hofcultuur en de praktische weerslag daarvan in de functionele opbouw van verschillende paleizen en kastelen, een nog relatief jong onderzoeksgebied. Het is minder uitgekristalliseerd en krijgt daardoor onvermijdelijk een hoger abstractieniveau dan het hoofdstuk over de kerkgebouwen. Desondanks is het een fascinerend onderwerp. In ons land kwam de hofcultuur in veel bescheidener vorm voor en is deze onder meer bekend uit Den Haag en vooral Breda, waarover met medewerking van De Jonge ook een studie is verschenen (G.W.C. van Wezel (red.), *Het paleis van Hendrik III, graaf van Nassau te Breda*, Zwolle 1999).